

Hogyan olvassuk Althussert?

A hazai filozófiai életben élénk hullámokat vetett az ún. Althusser-kérdés. A *Revista de filozofie* 1975. 1. számában közölt vita is nagyrészt Althusser „elméleti antihumanizmusának” valódi jelentése körül gyűrűzött. A kérdés olyannyira élesen sarkította a nézeteket, hogy — talán jól sejtjük — ez a terminológiai látszó vita a mai marxista elméleti gondolkodás legégetőbb és legaktuálisabb problémáival érintkezik. Ezért tartjuk érdemesnek röviden összefoglalni a legjellegzetesebb pró és kontra álláspontokat.

Octavian Cheţan az althusseri tézis mellett érvel. A humanizmus szerinte nem az elméleti gondolkodás attribútuma; nem implikációja, hanem célja az elméleti gondolkodásnak. A szellemi magatartásként felfogott elméleti antihumanizmus tehát nem feltétlenül antihumanista elmélet. Althusser álláspontja különben sem vélelges ebben a kérdésben. Nem a kiragadott tézist, hanem „a teljes Althusser-t” kell mérlegre tennünk. A teljes, önmagát és premisszáit állandóan felülvizsgáló Althusser e kérdésben maga mondja ki a döntő szót: „A marxizmus nem indulhat ki az emberből, csak az adott társadalmi-gazdasági korszak elemzése során jut el a valóságos emberhez mint az elemzés végpontjához.” Ebben feltétlenül egyet lehet érteni vele. Az elméleti antihumanizmus tételének tehát elsősorban módszertani jelentősége van. A marxista elméleti gondolkodás egyik jelentős követelményét fogalmazza meg: az elméleti szabadság igényét. Ez a tény (és a botrányos fogalmazás) csak azokat sokkolja, akik nem képesek belátni e követelmény tétjét. Mert az elméleti antihumanizmus tétele nemhogy eltorlaszolná a bölcséleti embertan vagy értékelmélet fejlődését, hanem éppenséggel fogalmaik (például *ember, érték*) pontosabb tételére serkenti őket.

Nicolae Bellu az elméleti antihumanizmust olyan operacionális fogalomnak tartja, mely a marxista filozófia (ma sem tudjuk még pontosan, mi okból) elhanyagolt kérdéseire van „kihegyezve”. A főképp a humanista diszciplínákban jelentkező elméleti űröket az ideológia tölti ki, mégpedig úgy, hogy magát — dogmatikus módon — az elmélettel azonosítja. Althusser elveti a sulykot, amikor — ellenhatásként — egyoldalúan elválasztja az elméletet az ideológiától. De nem eshetünk Althusser ellenfeleinek hibájába, akik ebből azt a következtetést vonják le, mintha Althusser tagadná az ideológia gyakorlati funkcióját. Althusser éppen hogy visszaállítja jogaiba az ideológiát, amikor a maga ellentmondásos egységében tárja fel a nagyobb távlatban is szükségszerű megkettőződését hamis tudatra és elméleti igényre. Ne feledjük, hogy a marxista elmélet is mint ideológiakritika vált autonóm elméletté, mely az emberek társadalmi viszonyait nem abból vezeti le, amit e viszonyokról az emberek gondolnak. Akik Althussert pozitivistának és szcientistának tartják, mert nem hajlandó összemosni a tudományt az ideológiával, többnyire nem tisztázzák, hogy mégis van-e valami különbség tudomány és ideológia között. Althusser érdeme, hogy szeretne felrázni a dogmatikus szendergéssből, s ugyanakkor nehezen követhető önvizsgálataival (és ezek kritikai felülvizsgálásával) — példamutatóan — önmagát is ébren tartja.

Azok közül, akik nem értenek egyet az elméleti antihumanizmus kérdésében Althusserrel, igen alapos elemzést végzett Ludwig Grünberg. Szerinte nem szabad „bedölnünk” az althusseri terminológiának. Marx „elméleti antihumanizmus” nem tényleges emberellenesség. Althusser mindössze azt akarja vele kifejezni, hogy Marx 1845—1846 után írt elméleti munkáiban a fiatalkoriakhoz képest hátrébe szorult az emberi problematika. Antihumanizmus helyett célszerűbb Marx ahumanizmusáról beszélni. Az elméleti ahumanizmus fogalma azonban Althusser elméleti mozgásának megfelelően új és új jelentéseket vesz föl.

A hatvanas évek Althusserénél az ahumanizmus még egy koherens elmélet egyedül lehetséges következményeként jelentkezik. Althusser abból az előfeltevésből indul ki, hogy „a megismerés ismeretek termelése”. Ezen az alapon különbséget tesz az ember mint valóságos tárgy és az ember mint a megismerés tárgya között. Ez a különbségtétel a *Lire le Capital* (1965) elméleti ahumanizmusának lényege. Ahhoz, hogy a humanizmus igazi elméletét kidolgozzuk, valóban hátat kell fordítanunk a hagyományos spekulatív humanizmus retorikus ellágyulásainak, el kell dobnunk az ismeret hamis tárgyát. Althusser csak ott kerül ellentmondásba önmagával, amikor a marxista elmélet paradigmájának a matematikai gondolkodást

választja. Hiába fogadta el elméleti kiindulópontként a valóságos történelmi embert, ha az ember fogalma nem fért be a választott paradigmába. Megoldásként pedig nem ezt a paradigmát, hanem inkább a humanizmust veti el — mint használhatatlant. „A marxista elmélet nem humanizmus“ tétele tehát már kezdetben sem egyértelmű. Míg a sokkhatásán van a hangsúly, pozitív jelentésű, mikor már végleges megoldásnak tolja föl magát, negatív jelentésűvé válik azáltal, hogy mindefféle antropológiával és értékelmélettel szembefordul.

A hetvenes évek Althusserre hírhedt önkritikáiban felmondja korábbi előfeltevéseit. Leszámol — úgymond — „strukturálista fölörtökkel“ szegélyezett egész elméletieskedő múltjával. Felismeri a filozófiai gondolkodás specifikumát, a Marx felfedezésében rejlő „filozófiai forradalmat“, s azt, hogy a filozófus nem szakadhat el kora forradalmi gyakorlatától. Új előfeltevéseiből szinte önként adódik az egyedül lehetséges következtetés: „a marxizmus — elméleti humanizmus.“ Althusser azonban épp az ellentétes következtetést vonja le. Az elméleti ahumanizmus tétele így ellebeg a semmibe. Nincs konstrukció, a humanizmus előfeltevései értelmüket veszítik, a filozófia olyan különös elméleti szintérré silányul, ahol „tulajdonképpen semmi sem történik“, s „az utak, amelyeket megnyit... zsákutcák“. Althusser tehát egy rejtett önellentmondást tesz itt nyilvánvalóvá. Az ahumanizmus koncepciója, minthogy létező érveitől megfosztotta önmagát, minden kritikára nyelvi agresszióval, ellenfeleinek „megbélyegzésével“ válaszol, s ezzel önmagát bélyegzi meg.

Althusser módszere azonban akkor is érdeklődésre tarthat számot, ha a miénkkel ellentétes következtetésre jut vele.

A legszigorúbban C. I. Gulian itéli meg az Althusser-tézist. Althusser „elméleti antihumanizmusával“ szinte többet ért a marxizmusnak, mint amennyit használ. Milyen marxista elmélet az, amely épp világnézeti jellegétől fosztja meg a marxizmust? Miben járul hozzá az alkotó marxizmushoz az az elmélet, amely az embernek a marxizmusból való elméleti eltávolításán munkálkodik? Létezhet-e pozitívista marxizmus, szcientista marxizmus, episztomológiára redukált marxizmus? Nem abszurdum-e a marxizmus alkotó továbbfejlesztéséről beszélni egy olyan filozófus esetében, aki pontosan azoktól az új diszciplináktól tagadja meg a tudományosságát, melyeket a marxizmus a dogmatizmus elleni harcban hozott létre? Az elméleti antihumanizmus a humanizmussal együtt feledésre itéli az emberi lényeg, a személyiség, a szabadság vagy az elidegenedés egész problematikáját, kizárja a marxizmusból az etikát, az értékelméletet, a filozófiai antropológiát. S teszi mindezt az antidogmatizmus nevében, háttal a marxista gondolkodás élvonalának: Gramscinak, Lukács Györgynek, Lefebvre-nek, Lucien Goldmannak, Adam Schaffnak. De milyen marxizmus az, amelyben az ember nem szerzője, csak szereplője történelmének? Althusser — Foucault-hoz hasonlóan — az embert a struktúrába falazza be. Mi ez, ha nem egyfajta „antiideologikus ideológia“? Ma, amikor már a nem marxista tudományosság is rég túllépett a Foucault- vagy Althusser-féle egyoldalú strukturálizmuson, hogyan támasztható fel újra egy ilyen fajta — az embert a logoszra, a rációra redukáló — megközelítési mód? Hogyan lehet a társadalomtudományok mai fejlettségi szintjén visszatérni egy dogmatikusan értelmezett determinizmushoz, egy karteziánus jellegű racionalizmushoz? Ezt nem az etika vagy a filozófiai antropológia „sértett“ művelője kérdezi, hanem mindazok a jóhiszemű nem marxista értelmiségiek, akik éppen elméleti antihumanizmus miatt rettennek el az althusseri találású marxizmustól.

Hogyan olvassuk hát Althusser-t? Milyen jelentést tulajdonítsunk elméleti antihumanizmusának?

A fentebb jellemzett megközelítések — bármennyire elütnek egymástól — módszerükben mégis találkoznak: eltekintenek az althusseri szövegek keletkezési körülményeitől. Pedig Althusser számtalan helyen (itt közölt írásában is) kulcsot kínál önmagához. Mit tehet az a huszadik századi gondolkodó, aki a munkásmozgalmon belül akar marxistának és filozófusnak megmaradni? — kérdezi, és ez a kérdés a kulcs valamennyi Althusser-szöveghez.

„Olykor az egész osztályharcot össze lehet foglalni egy szóért, egy másik szó ellen folytatott harcban“ — mondja Althusser. Bírálói közül sokan — nemrég megjelent recenziójában Roth Endre is (Althusser önkritikája. Korunk, 1975. 8.) — megelégszenek azzal, hogy a francia kultúra kontextusában a hatvanas évek strukturálista fölfutásával hozzák kapcsolatba Althusser provokatív szóhasználatát. Az elméleti antihumanizmust ilyenformán a strukturálizmus egyik — legjobb esetben marxista — változatának tekintik. S valóban: Althusser-t éppolyan kevésbé lehetne megérteni Foucault vagy Lacan nélkül, mint Gramscit — Crocétól elszakítva. Bármilyen terminológiai egyezésekhez vezetett azonban Gramscinál a polgári nemzeti kultúra uralkodó áramlatával való túlhangsúlyozott dialógus,

„nyelvhasználata“ mégis az olasz munkásmozgalom elméleti hagyományába belesimulva válik csak „gyakorlattá“ és „történelemmé“. Az olasz munkásmozgalmat éppen hegeli hagyományai, a Gramsci-hagyaték állandó újraolvasása óvta meg attól, hogy antidogmatikus lendületében egy „parttalan“ antropológiai hullám hátán sodródjék tovább. Althusser munkásmozgalmában azonban túl későn találkozott Hegellel ahhoz, hogy elkerülhette volna a marxizmus reneszánszának egyoldalú „hegelesítését“. Althusser sokáig úgy érzi, egyedül, elszigetelten kell felvennie a harcot „az elgörbült bot kiegyenesítéséért“, Marxnak a „humanista“ Hegeltől való elhatárolásáért, a polgári ideológiák (ökonómizmus, etikai idealizmus, strukturalizmus) uralma alatt álló diszciplínák (tudománytörténet, pszichoanalízis, nyelv-tudomány) antidogmatikus visszahódításáért.

Althusser teoretikus megszállottságában a munkásmozgalom elméleti nagykorúsításának igénye keres elődöket. A francia munkásmozgalom azonban elméletileg nem a dialektika, hanem a racionalizmus frontján ütközött meg a fasiszta ideológiával. A dialektika polgári kisajátítása ellen elméletileg sokáig csak a Politzer-féle racionalizmus hagyományaival lehetett védekezni. S éppen mert oly gyérek az elméleti hagyományok, kap sajátos jelentést a francia filozófus szóhasználata.

Az elméleti antihumanizmus tétele olyan „konkrét politikai közbeszólás“ ebben az 1968 májusa előtti helyzetben, amelynek ilyen értelemben több köze van egy nagy nyugat-európai nép munkásmozgalmának valós gyakorlatához, mint az ember szétrombolásának és viszonyokba való befalazásának strukturalista programjához.

A közbeszólás tétje tehát az elméleti tevékenység lehetősége a munkásmozgalmon belül.

De mi az Althusser-önkritikák tétje? A munkásmozgalomnak 1968 májusa után egész sor új típusú problémával kell szembenéznie (a baloldali egység francia, chilei és portugál tanulságaival). A cselekvés dialektikája most a francia munkásmozgalmon belül is aktuálisabb teszi egy mindent elárasztó „hegeleskedéstől“ való merev elhatárolódás helyett a marxista és hegeli dialektika közös jegyeinek hangsúlyozását és sajátosságaik árnyalt elemzését. Althusser megpróbálja levonni a megváltozott helyzet elméleti konzekvenciáit: vissza Leninhez, és vissza Hegelhez. Az elméleti antihumanizmus tétele most paradox módon éppen a hegeli rendszer—módszer azonosságából meríti tágabb dimenzióját. A hangsúly most a „cél és szubjektum nélküli folyamaton“ van, vagyis e tétel értelmében az ember nem szerzője, hanem szereplője a történelemnek, s a „színhátjáték“ a termelési viszonyok rendezik. Az elméleti antihumanizmus 1975-ben az a gondolati kerülő („a bot túlgörbítése“), amely a munkásmozgalmat a konkrét viszonyok elemzésére serkenti. Csak ezzel a kitérővel jut el a mozgalom igazi céljához: az ember felszabadításához.

A filozófia és a politika egymásrautaltságának althusseri programja a Gramsci-féle gyakorlati filozófia programjára emlékeztet. Aki a mozgalmon belül akar maradni — filozófusként és marxistaként —, annak vállalnia kell a mozgalom céljait. Althusser mozgalmánál célja az ember.

Althusser-ese, vagy Althusser-momentum? A dogmatizmus újjáélesztése, vagy sikeres kitérés kísérlet a „humanista inflációból“?

Althusser csak teoretikusan „kipreparálva“ helyezhető valamelyik szcientista vagy humanista skatulyába. Valójában sohasem ott van, ahol véljük. Azért vállalja előfeltevéseit, hogy mások felülvizsgálhassák azokat. Mindent elkövet, hogy olvasóinak könnyű legyen marxistának és filozófusnak maradni. Nem önmagát, az olvasót hozza kényelmes helyzetbe azzal, hogy ellenfelévé játssza ki magát.

Althusser tehát továbbra is számíthat kritikáira. Egyvalami mégis elképzelhetetlen. Úgy vitázni róla és vele, hogy eredeti szövegeit ne olvassuk. Művei részben hozzáférhetők magyar és román nyelven, a *Kritérium Könyvek* sorozatában is készül belőlük válogatás. Itt következő önmagyarító írását habilitációs (doktori) értekezése bevezetőjéül szánta (megjelent a *La Pensée* 1975. októberi számában).